

KUZEY KAFKASYA HALKLARI

TARİH, KÜLTÜR VE KİMLİK

EDİTÖRLER

OKAN YEŞİLOT

SERDAR OĞUZHAN ÇAYCIOĞLU

VakıfBank Kùltür Yayınları: 0438
Tarih: 0109

KUZEY KAFKASYA HALKLARI
TARİH, KùLTÜR VE KİMLİK

EDİTÖRLER
OKAN YEŞİLOT
SERDAR OĞUZHAN ÇAYCIOĞLU

Yayın Danışmanı
Ekrem Demirli

Proje Editörü
Ömer Uzunağaç

Sayfa Uygulama
Yümna Sarıkaya

Kapak Görseli
Faruk Özcan

Kitap Editörü
Elif Uzunağaç

Son Okuma
Ali Kılıç

VakıfBank Kùltür Yayınları

İnkılap Mahallesi
Dr. Adnan Büyükdenez Caddesi
No: 7/A1 – Kat 13
34768 Ümraniye / İstanbul
Telefon: 0 216 285 9571
www.vbky.com.tr – info@vbky.com.tr
Sertifika No: 40141

© Vakıf Pazarlama San. ve Tic. A.Ş., 2025

ISBN 978-625-5848-64-2

Kitabın tüm yayın hakları VakıfBank Kùltür Yayınları'na aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak sınırlı alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

Baskı

Mega Basım Yayın San. ve Tic. A.Ş.
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1
Baha İş Merkezi A Blok Kat: 2
34310 Haramidere, Avcılar / İstanbul
Tel: 0 212 412 1700
www.mega.com.tr – info@mega.com.tr
Sertifika No: 44452

1. Baskı: Aralık 2025

KUZEY KAFKASYA HALKLARI

TARİH, KÜLTÜR VE KİMLİK

EDİTÖRLER

OKAN YEŞİLOT
SERDAR OĞUZHAN ÇAYCIOĞLU

OKAN YEŞİLOT

Giresun'un Piraziz ilçesinde doğdu. İlkokulu Gökçeali'de, ortaokul ve liseyi Samsun Ladik Akpınar Öğretmen Lisesi'nde bitirdi. 1988 yılında kazandığı Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği Bölümünden 1992 yılında mezun oldu. Yüksek lisansını Prof. Dr. Nesrin Sarıahmetoğlu danışmanlığında "Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in Hayatı ve Faaliyetleri" adlı teziyle yaptı. Doktorasını Prof. Dr. Abdülkadir Donuk danışmanlığında "Hasan Melikzade Zerdabi'nin Hayatı ve Faaliyetleri" adlı teziyle tamamladı. 1995-96 yıllarında Azerbaycan Bakü Devlet Üniversitesi'nde misafir öğretim elemanı olarak bulundu. 1997-98 yıllarında Uluslararası Türk-Kazak Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi'nde öğretim görevliliği yaptı. 2008 yılında Marmara Üniversitesi'nde doçent unvanı aldı, 2014 yılında da aynı üniversitede profesörlüğe atandı. Hâlen Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi'nde öğretim üyesi ve Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü müdürü olarak görev yapmaktadır. Yayımlanmış kitaplarından bazıları şunlardır: *Şah'ın Ülkesinde* (2014), *Hacı Zeynelabidin Tagiyev* (2015), *Ateş Çemberinde Azerbaycan* (2022).

SERDAR OĞUZHAN ÇAYCIOĞLU

1986 yılında Kastamonu'da doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini orada tamamladı. 2009 yılında Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'nden mezun oldu. Yüksek lisans derecesini 2014 yılında Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde alan Çaycıoğlu, doktora derecesini ise aynı enstitüde "Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)" başlıklı tezle almaya hak kazandı (2018). Gürcistan ve Rusya'da yabancı dil eğitimi aldı, Rus ve Gürcü arşivlerinde araştırmalar yaptı, ulusal ve uluslararası etkinliklere katıldı. Mart 2023'ten itibaren Genel Türk Tarihi alanında doçent unvanı alan Çaycıoğlu, hâlihazırda Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi'nde öğretim üyesidir. Yayımlanmış kitaplarından bazıları şunlardır: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Lezgilerle İlişkileri (1578-1732)* (İstanbul, 2025) ve *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti* (Ankara, 2025).

İÇİNDEKİLER

Önsöz	7
Kuzey Kafkasya'nın Coğrafyası Sadık Müfit Bilge	9
Rusya'nın Kuzey Kafkasya'da Askerî Hâkimiyet Kurması Hayri Çapraz	19
Abhazya ve Abhazlar Selçuk Sımsım	45
Tarih, Dil ve Kültür Bağlamında Kafkasya Avarları Gıyas Şüküroğlu, Gökçe Yükselen Peler	81
Çeçenistan: Kültürün, Tarihin ve Siyasetin Kesişiminde Vefa Kurban, Nur Çümen Aşçı	109
Çerkesler: Tarihî ve Toplumsal Yönleriyle Sadık Müfit Bilge	127
Çerkesler (Çarlık İşgalinden Günümüze Kadar) Murat Topçu	143
Azerbaycan Dağ Yahudileri ve Sovyetler Döneminde Dinî Kimlik Meseleleri Cabir Osmanlı	177
Dargiler: Tarih, Toplum ve Kültürel Kimlik Üzerine Etnografik Bir İnceleme Ali Asker	189
İnguşlar Mehdi Salimov	225
Kalmuklar Oktay Berber	261
Karaçaylılar ve Malkarlılar Ufuk Tavkul	317

Kumukların Siyasi Tarihi (XVI-XIX. Yüzyıllar) İsmail Bülbul	363
Lak Halkı: Tarihi, Toplumsal ve Kültürel Bir İnceleme Ali Asker	397
Lezgiler: Tarih, Siyasi İlişkiler ve Kimlik Üzerine Bir İnceleme Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu	439
Lezgiler (Çarlık İşgalinden Günümüze Kadar) Gülcan İnalçık	473
Nogaylar Derya Derin Paşaoğlu	501
Osetler Tekin Aycan Taşcı	531
Dizin	569

ÖNSÖZ

Karadeniz'in kuzeydoğusundaki Taman Yarımadası'ndan Hazar'ın batısındaki Apşeron Yarımadası'na kadar kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan dağ silsilesi Kafkas dağları olarak isimlendirilmektedir. Kafkasya, coğrafi ve siyasi olarak iki bölgeden oluşmakta olup dağların kuzeyi Kuzey Kafkasya, güneyi ise Güney Kafkasya olarak adlandırılmaktadır. Güney Kafkasya'da Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan cumhuriyetleri bulunmaktadır. Günümüzde Rusya Federasyonu sınırları içerisinde kalan Kuzey Kafkasya'da ise; Karaçay-Çerkes, Kabardey-Balkar, Kuzey Osetya-Alanya, İnguşetya, Çeçenistan ve Dağıstan cumhuriyeti ile birlikte Güney Federal Bölgesi'nde bulunan Adıgey Cumhuriyeti olmak üzere toplam yedi özerk cumhuriyet yer almaktadır.

Kafkasya, 16 ve 17. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ile Safeviler arasında, 18. yüzyılın ortalarından itibaren Çarlık Rusya'nın da dâhil olduğu bir mücadele sahası haline gelmiştir. 19. yüzyıldan itibaren ise artık Rusya etkili bir şekilde bölgede söz sahibi olmaya başlamıştır. Çarlık Rusya ve Sovyetler döneminde Kuzey Kafkasya'da, siyasi, etnik, demografik, dil, din, kültür ve edebiyat alanlarında önemli değişimler yaşanmıştır. SSCB'nin dağılmasından sonra Güney Kafkasya'da Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan bağımsız cumhuriyetler olarak ortaya çıkarken, Kuzey Kafkasya'da ise Rusya Federasyonu'na bağlı özerk cumhuriyetler yeni sistem içerisindeki yerlerini almışlardır.

Çok sayıda dilin konuşulduğu, zengin bir tarih ve kültüre sahip olan Kuzey Kafkasya'da Türk kökenli ve Kafkasya'nın yerlisi halklar yaşamaktadır. Bunlar; Abhazlar, Çerkezler, Lezgiler (Agullar, Rutullar, Tabasaranlar, Tsahurlar vd.), Avarlar, Darginler, Laklar (Gazikumuklar), Çeçenler, İnguşlar, Osetler, Kumuklar, Karaçay-Malkarlılar, Nogaylar, Kalmuklar, Dağ Yahudileri vd. şeklinde zikredilebilir.

Editöryal olarak hazırlanan bu eserde, Kuzey Kafkasya halkları ayrı ayrı uzmanlar tarafından kaleme alınmış ve sadece siyasi tarih açısından değil, kültür, kimlik, nüfus, ekonomi, dil ve halkların problemleri yönüyle de incelenmiştir. Bu eserin, Kafkasya tarihi alanında yapılan çalışmalara katkı sağlamasını ve ilgililere faydalı olmasını temenni ediyoruz.

Bu eserde; Sadık Müfit Bilge, "Kuzey Kafkasya'nın Coğrafyası", Hayri Çapraz, "Rusya'nın Kuzey Kafkasya'da Askerî Hâkimiyet Kurması", Selçuk Sımsım, "Abhazya ve Abhazlar", Gıyas Şüküroğlu ve Gökçe Yükselen Peler, "Tarih, Dil ve

Kültür Bağlamında Kafkasya Avarları”, Vefa Kurban ve Nur Çümen Aşçı, “Çeçenistan: Kültürün, Tarihin Ve Siyasetin Kesişiminde”, Sadık Müfit Bilge, “Çerkesler: Tarihi ve Toplumsal Yönleriyle”, Murat Topçu, “Çerkesler (Çarlık İşgalinden Günümüze Kadar)”, Cabir Osmanlı, “Azerbaycan Dağ Yahudileri ve Sovyetler Döneminde Dinî Kimlik Meseleleri”, Ali Asker, “Dargiler: Tarih, Toplum ve Kültürel Kimlik Üzerine Etnografik Bir İnceleme”, Mehdi Salimov, “İnguşlar”, Oktay Berber, “Kalmuklar”, Ufuk Tavkul, “Karaçaylılar ve Malkarlılar”, İsmail Bülbül, “Kumukların Siyasi Tarihi (XVI-XIX. Yüzyıllar)”, Ali Asker, “Lak Halkı: Tarihi, Toplumsal ve Kültürel Bir İnceleme”, Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, “Lezgiler: Tarih, Siyasi İlişkiler ve Kimlik Üzerine Bir İnceleme”, Gülcan İnalıcık, “Lezgiler (Çarlık İşgalinden Günümüze Kadar)”, Derya Derin Paşaoğlu, “Nogaylar”, Tekin Aycan Taşçı, “Osetler” başlıklı makalelerini kaleme aldılar.

Esere katkıda bulunan kıymetli hocalarımıza ve Doç. Dr. Atilla Karataş, Dr. Zeynep Akarslan, Dr. Gülcan İnalıcık, Dr. Gülçin Balat ve Ömer Uzunağaç’a şükranlarımızı sunarız. Ayrıca eserin basımını üstlenen VakıfBank Kültür Yayınları’na teşekkür ederiz.

Okan Yeşilot
Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu
İstanbul, 2025

KUZEY KAFKASYA’NIN COĞRAFYASI

SADIK MÜFİT BİLGE*

Adını ilk defa Antik Yunan yazar Aiskhylos’un MÖ 490 yılında yazdığı *Prometheus Desmotes/Zincire Vurulmuş Prometheus* isimli eserinde geçen *Kavkasos* (Καύκασος) dağından alan Kafkasya, Orta Çağ İslam coğrafyacıları ve tarihçileri tarafından *Kabk* olarak adlandırılır.¹ Latince de Kafkasya için kullanılan ve Grekçeden alınan *Caucasus* kelimesi Avrupa dillerine *Caucase* (Fransızca), *Caucasus* (İngilizce), *Kaukasus* (Almanca), *Caucaso* (İtalyanca) şeklinde geçmiş, Ruslar da bölgeye *Кавказ/Kavkas* adını vermiştir. Orta Çağ İslam tarih ve coğrafya eserleri ile Osmanlı belgelerinde ve kaynaklarında *Küh-ı Elburuz*, *Elburuz Dağı* olarak anılan bu bölge için kullanılan *Kafkas* ve *Kafkasya* isimleri, Osmanlı literatüründe ilk defa Ahmed Cevdet Paşa’nın 1856 yılında toplanan Paris Konferansı’na katılan Osmanlı heyeti için Hazîne-i Evrâk’ta (Devlet Arşivi) bulunan belgelerden de istifade ederek hazırladığı *Dağıstân, Gürcistân, Çerkesistân, Kabartay Ülkelerine ‘â’id Lâyiḥâ*’da *Memâlik-i Kafkasya* ve *Cebel-i Kafkas* şeklinde yer almıştır.²

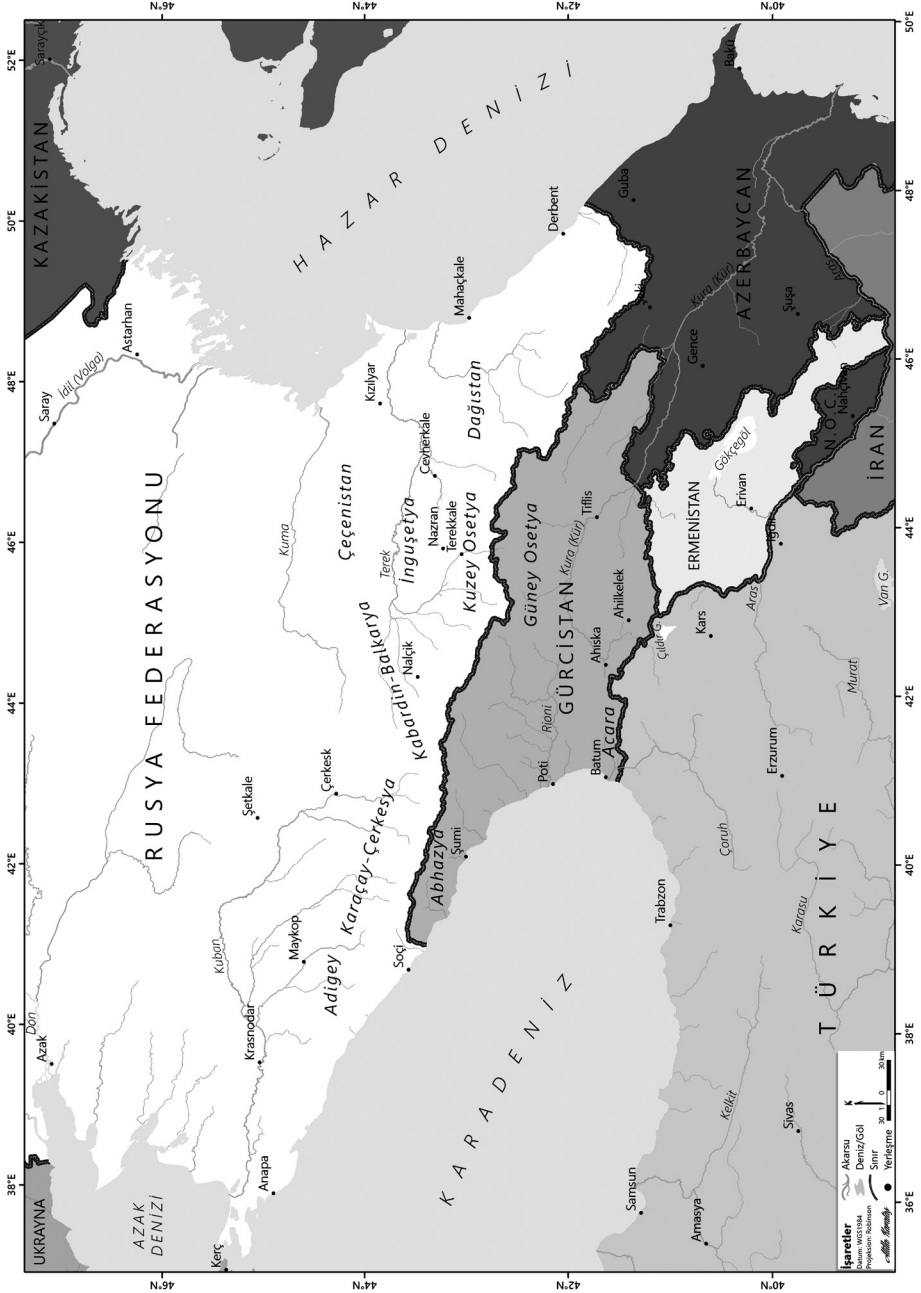
Karadeniz’in kuzeydoğusundaki Taman Yarımadası’ndan başlayarak Hazar Denizi’nin batısında bulunan Apşeron Yarımadası’na kadar uzanan Kafkasya, 39°-45° doğu boylamları, 35°-47° kuzey enlemleri arasında yer alır.³ Yüz ölçümü 440.194 km² olan Kafkasya’nın doğu sınırını teşkil eden ve deniz seviyesinin 28 metre altında bulunan Hazar Denizi (378.400 km²) dünyadaki en büyük iç denizdir. Bu denizin ismi (*Bahrül-Hazar*) Araplar tarafından verilmiş olup deniz, Hazar Devleti’nin ve Hazar Türklerinin adını taşımaktadır. Batıda Kerç Boğazı’nın Kırım’dan ayırdığı Kafkasya’nın batı sınırını Karadeniz ve Azak Denizi, güney sınırını Çoruh, Arpa-

* Tarihçi, smbilge@gmail.com

1. D. N. Mac Kenzie, “Kabk”, *EI*², C. IV.

2. Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, neşr. Cavit Baysun, Ankara 1991, s. 90-101.

3. Kafkasya’nın coğrafi yapısı, topoğrafyası ve coğrafi tasviri için bk. Ahmed Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, İstanbul 1307 (1890); W. E. D. Allen, “The Caucasian Borderland”, *The Geographical Journal*, c. 99, No. 5/6 (1942), s. 225; W. E. D. Allen – P. P. Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*, Cambridge 1953, s. 1-12; Sergey Anisimov, *Kafkas Kılavuzu*, çev. Binbaşı Sadık, İstanbul 1926; Frederik Coene, *The Caucasus: An Introduction*, New York 2010, s. 6-17; John Frederick Baddeley, *The Rugged Flanks of Caucasus*, C. I-II, Oxford 1942; İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul 1958, s. 1-9; C. E. Bosworth, “Kabk”, *EP*, C. IV; Davud Dursun, “Kafkasya-Fiziki ve Beşeri Coğrafya”, *DİA*, C. 24; Douglas W. Freshfield, *The Exploration of the Caucasus*, C. I-II, London 1896; Charles King, *The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus*, New York 2008, s. 3-12.

Harita 1: Kuzey Kafkasya Siyasi Haritası

Kaynak: Atilla Karataş Koleksiyonu

çay ve Aras nehirleri, kuzey sınırını Don Nehri ağzı, çok sayıda gölün yer aldığı Maniç Bataklığı (Türkçe *Ulu Batak*) ve Kuma Nehri deltası teşkil eder.⁴

DAĞLAR

Kafkasya coğrafyasının en belirgin ve belirleyici özelliği, Kafkasya'nın simgesi de olan Kafkas Dağları'dır. Yüksek, geniş ve adetâ hiç bitmeyecekmiş gibi görünen ve dev bir duvarı andıran bu muazzam dağ silsilesi, binlerce yıllık bir tarihin de hem aktörü hem dekorudur.

Karadeniz'den Hazar Denizi'ne doğru, batı-kuzeybatıdan doğu-güneydoğu yönünde yaklaşık 1440 km boyunca uzanan, yüksekliği orta kısımlarında 5000 metreyi aşan Kafkas Dağları,⁵ Kafkasya'yı Kuzey ve Güney Kafkasya olmak üzere ikiye ayırır. Genişliği 50-225 km arasında değişen, Kazbek Dağı'ndan itibaren iki veya üç sıra hâlinde uzanan Kafkas Dağları'nda; kuzeyden güneye uzanan boğaz ve geçitler, derin ve yüksek yamaçlara sahip vadiler, yüksek yaz otlakları, çok yüksek bazı noktalarda geniş yaylalar bulunur. Dağların güney yamaçları dik ve kayalık, kuzey yamaçları daha az eğimli ve engebelidir.⁶ 4000 metrenin üstündeki yerler sürekli karlarla kaplıdır. Kafkas Dağları'nın otuzdan fazla zirvesinin en önemli ve heybetlileri, Orta Kafkaslarda ormanlık bölgenin üzerinde birer kule gibi yükselen, her zaman karlarla kaplı Elbruz (5642 m), Dih Tav (5204 m), Koştan Tav (5152 m), Şara (5201 m) ve Kazbek'tir (5047 m).

Kafkas Dağları'nın en yüksek zirvesi olan ve Kafkas halkları tarafından kutsal addedilen Elbruz Dağı'nı (< Far. *Kūh-ı Elbruz*) Türk kökenli halklar *Yalbuз* ve *Elbruz*, Kabardeyler ve Çerkesler *Huaşhemaxue/Huaşhemafe* (Kutlu Dağ), Karaçaylar *Mingi-Tav* (Ebedî Dağ), Abazalar *İtub*, Gürcüler *იალბუზი/Yalbuzi* ve Svanlar *Passa* olarak adlandırmaktadır. Elbruz'u yarım daire şeklinde saran Anal, Kıncal ve Bermamuk dağları Elbruz Dağı'ndan 1200-1500 m daha alçaktır. Karadeniz ile Elbruz Dağı arasında yer alan sıradağların önlerinde kuzeye doğru eğimli uzanan büyük vadiler yer alır. Kafkas Dağları'nda 1424 km²'lik bir alanı kaplayan 2047 buzul bulunmaktadır. Bunların en büyükleri Elbruz (140 km²) ve Kazbek (80 km²) buzullarıdır. Beş buzulun kapladığı alan 40 km²'den daha büyüktür.⁷

4. Arthur Tsutsiev, *Atlas of the Ethno-Political History of Caucasus*, trans. Nora Seligman Favorov, New Haven and London 2013, s. XIII.

5. Kafkas Dağları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Innokentiy P. Gerasimov, "Structure géologique et relief du Caucase", *Revue de géographie alpine*, C. 69/2, (1981), s. 225-239.

6. Berkok, s. 5-6.

7. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. V.M. Kotlyakov-A.N. Krenke, "Glaciation actuelle et climat du Caucase", *Revue de géographie alpine*, C. 69/2, (1981), s. 241-264.

Kafkas Dağları'nın kuzey eteklerinde, Rusların sonradan “vahşi bozkır” (Rus. *dikoye pole*) ismini verdikleri, yüzyıllar boyunca Avrasya bozkırlarında dolaşan Nogaylar, Tatarlar, Türkmenler ve Kalmuklar gibi halklara açık, doğuya doğru gidildikçe yükselteleri artan, sıcak ve kuru bir iklime sahip Kuban ve Hazar bozkırları ile kuzeye doğru Volga Nehri'ne ve Ural Dağları'na kadar uzanan çayırırlar vardır.⁸

İsmi Türkçede ‘dağlık memleket’ anlamına gelen Dağıstan'ın üçte ikisi; Kafkas Dağları'nın devamı olan, 2000 ile 5000 metreye kadar yükselen 60 kadar zirvesi ve bunlara karşılık gelen derin ve zorlu vadiler ve geçitlerle dolu, bazı yerlerde sarp kayaların, bazı yerlerde ormanların yer aldığı akarsular tarafından yarılmış yüksek dağlarla kaplıdır. Ortalama yükseklikleri 4000 m olan Diklos ve Bogos Dağları, Sulak Nehri'ne katılan Anar-Koysu, Andi-Koysu, Kara-Koysu, Gazi Kumuk-Koysu nehirlerinin dik yataklarıyla birbirlerinden ayrılır. Bu dağların batı yamaçları dik ve yüksek, Hazar Denizi'ne doğru uzanan doğu yamaçları ise daha yumuşak bir meyile sahiptir. Kuzeyden alçak ovalar ve bataklıklarla çevrili Terek Vadisi, batıdan yüksek dağların etekleri ve doğudan Hazar Denizi ile çevrili bulunan Sahil Dağıstanı, Kafkas Dağları'nın kuzeyindeki bozkırdan Azerbaycan ovalarına geçit veren 2-30 km genişliğindeki Derbend Geçidi'ni de içine alır. Doğudan batıya 200 km, kuzeyden güneye 400 km uzunluğa sahip olan Dağıstan'ın Hazar Denizi'ne 530 km kıyısı bulunmaktadır. Ülkenin Hazar Denizi kıyıları deniz seviyesinin altında yer almaktadır.⁹

AKARSULAR

Kafkasya'nın önemli akarsuları, Kafkas Dağları'nın karlar ve buzlarla örtülü zirvelerinden kaynaklanan, dağlarda derin vadiler oyarak inen ve daha ufak çeşitli akarsular tarafından beslenen Kuban (870 km), Kuzey Kafkasya'nın doğu yarısını sulayan Terek (623 km) ve Kuma (802 km) nehirleridir. Genellikle dağlara paralel akan ve enleri geniş olan bu nehirler çok sayıda kollara ayrılır. Nehirlerin ana kollarını geniş ovalar, talî kollarını ise dağların içlerine kadar sokulan vadiler teşkil eder. Dağlardan inen erimiş kar suları ve yağmurla beslenince mart ayından başlayarak temmuz ve ağustos aylarına kadar yüksek debili akan ve başlıcaları Urup, Laba, Büyük ve Küçük Zelençuk ile Şagvase olan çok sayıda kolu bulunan Kuban Nehri iki koldan Azak Denizi'ne dökülür. Kuzeydeki talî kolun çevresi tamamen bataklıklar, olağanüstü boya ulaşan

8. James Forsyth, *Kafkasya Bir Tarih*, çev. Timuçin Binder, İstanbul 2019, s. 31.

9. John Frederick Baddeley'in *The Rugged Flanks of Caucasus* isimli kitabının 2. cildi, Dağıstan'ın topoğrafyası için hâlâ önemli bir başvuru eseri niteliğindedir.

sazlar ve kamışlarla kaplıdır. Kuban Nehri ile Karadeniz arasında kalan ovalar çok verimlidir. Dağ buzulları, karlar, yağmurlarla beslenen, en önemlisi yüksek debili bir nehir olan Argun ile birleştikten sonra büyük bir ırmağa dönüşen ve sayısız kolu bulunan Terek Nehri oldukça geniş bir nehirdir. Kuzeyinde hayvan otlatmaya uygun çayırların yer aldığı, bahar aylarındaki su taşkınlarına karşı özellikle aşağı bölgelerde sürekli mücadele edilmesini gerektiren Terek Nehri'nin bataklıklarla kaplı bir deltası vardır. Kuma Nehri yaz aylarında çoğu zaman kurur. Kafkasya'nın diğer akarsuları, Malka (210 km), Çerek (76 km), Çegem (102 km), Baksan (173 km), İngur/ Enguri (206 km) ve Faş/Rion (333 km) nehirleridir.

Elbruz'un doğusundaki buzullardan doğan Malka ve Baksan nehirleri ile daha doğudan doğan Çegem ve Çerek nehirlerinin de katıldıkları Terek Nehri ile Sulak ve Kuma nehirleri Hazar Denizi'ne dökülür. Adı geçen nehirlerin denize döküldüğü yerlerde de bataklıklar görülür. Doğuda, Hazar bölgesinde sazlık ve bataklık alanlar daha geniştir. Adı geçen nehirlerin yukarı mecraları XIX. yüzyıla kadar kayın ormanlarıyla kaplıydı. Kaynağını Kafkas Dağları'ndan alan İngur ve Faş nehirleri Karadeniz'e dökülür. Bu iki nehir denize dökülürken yayılarak bataklık bir alan teşkil ederler ve birer sıtma kaynağı hâline gelirler. Sulak Nehri; Dağıstan'da, kaynağını Büyük Kafkas Dağları'nın buzullarından ve dağ kaynaklarından alan ve Gazi Kumuk, Kara, Anar ve Andi koysularının birleşmesinden oluşur. Sulak (144 km) ve Samur (216 km) olmak üzere iki önemli nehir vardır. Hazar Denizi'ne dökülen bu nehirlerden Sulak, Kafkas Dağları'na paralel olarak kuzey ve kuzeydoğu yönünde, Samur ise doğu yönünde akar.

İKLİM

Kafkasya'nın iklimi dünyanın benzer büyüklükteki başka hiçbir yerinde görülemeyecek kadar çok farklılık gösterir. Devamlı karlar ve buzullar altında bulunan dağlardan, Karadeniz'in etkisiyle her mevsim yağmur alan, yıllık yağışı 1300-2800 mm arasında değişen, yaz sıcaklığı 22 °C ila 25 °C'ye kadar yükselen subtropikal iklime sahip Abhazya ve 25 °C ile -29 °C arasında değişen Güney Dağıstan'dan yola çıkarak iklim farkının fazla olduğu söylenebilir. İklimdeki farklılıklar; Kafkasya'nın doğusunda Hazar Denizi ve batısında Karadeniz'in olmasından, kuzeydeki uçsuz bucaksız bozkırlardan, güneyde çöllere karışan kuru ve susuz yaylaların bulunmasından kaynaklanır. Doğu ve Güney Kafkasya'da iklimi Büyük ve Küçük Kafkas Dağları ile Hazar Denizi etkiler. Büyük Kafkas Dağları kuzeyden gelen soğuğu keserken Küçük Kafkas ve daha güneydeki Taliş Dağları güneyden gelen sıcaklığın etkisini azaltır. Kuzeyden gelen soğuk hava özellikle kış aylarında Kuzey Kafkasya'da etkisini gösterir. Kuzey Kafkasya'da deniz se-

viyesinde ortalama yıllık sıcaklık yaklaşık 10 °C'dir. Kuban ovalarında ortalama sıcaklık -5 °C ile -35 °C arasında değişir. Yaz aylarında ortalama sıcaklık Kuzey Kafkasya batısında 23 °C ile 24 °C arasında, doğusunda 25 °C ile 29 °C arasında değişir.¹⁰

Kafkasya'nın Kafkas Dağları ile Karadeniz arasında kalan batı kesimi, dağların doruklarında toplanan bulutlar sayesinde yıllık 1600-1800 mm yağmur alan, nemli ve yağışlı ılıman iklime sahiptir. Büyük Kafkasların orta kesimlerinde yağışlar 3000 mm'nin üstündedir. Buna karşılık, Kafkas Dağları ile Hazar Denizi arasında kalan doğu kesimi ise yazları kurak ve sıcak, kışları soğuk ve karlı bir kara iklimine sahiptir.

Hazar Denizi'nin doğudan Orta Asya üzerinden gelen sıcaklığın etkisini kısmen azaltmasına rağmen Doğu Kafkasya bölgesi, kuru ve karasal iklime sahiptir. Oldukça az yağış alır ve tamamen çıplaktır. Bölgenin alçak kesimlerinde çorak bozkırlar ve yarı çöl topraklar vardır. Terek ve Kuma nehirleri arasında susuz, tuzlu ve çöl gibi kumlu bir saha bulunur.

BİTKİ ÖRTÜSÜ VE HAYVANLAR

Kafkasya'nın bitki örtüsü ve faunası, iklime ve bölgenin dağlık coğrafyasına bağlıdır.¹¹ Batı Kafkasya'nın kuzey bölgelerinde Akdeniz iklimi görülür. Dağ eteklerinde kurakçıl bitkiler yetişir. Yüksek kesimlerde her zaman yeşil kalan orman-altı bitkileri ile iğne yapraklı ormanlar vardır. Karadeniz'in sert rüzgârlarına açık ve yağmurlu olan Kafkas Dağları'nın batı yüzünün 2000-2500 m yüksekliğe kadar olan kesimleri, çam, özellikle karaçam, meşe, köknar, kestane, ladin, kayın, kızıl-ğaç, dişbudak ve ihlamur ağaçlarından oluşan çok sık ve içerisinde bataklığa benzer yerler olduğundan geçilmeleri çok zor olan ormanlarla kaplıdır.¹² Batı Kafkasya'nın nemli subtropikal iklime sahip güney bölümü ise Kuzey Anadolu kıyısının bir devamıdır. Dağ eteklerinde meşe, kayın, gürgen gibi dökülen yapraklı ağaçlardan oluşan ormanlar, yüksek yerlerde yerini orman-altı bitkileri ile her zaman yeşil kalan iğne yapraklı ağaçlardan meydana gelen ormanlara bırakır. Buna karşılık, Kafkas Dağları'nın doğu yüzü çok yerde seyrek ağaçlı veya çıplaktır. Güneydoğu yamaçlarında ise kurakçıl çöl bitkileri yaygındır. Kafkasya'da 6300 farklı bitki türü vardır.¹³

10. Jean Radvanyi, *L'influence de l'homme sur la végétation du Caucase*, Paris 1977, s. 22-28.

11. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. O. S. Grebenshchikov-R.P. Zimina, "Les écosystèmes naturels et leur étagement dans le Caucase", *Revue de géographie alpine*, C. 62/2, (1974), s. 169-190.

12. Radvanyi, s. 47.

13. R. P. Zimina-M. Saint Giron, "Biogéographie comparée des Alpes et du Caucase", *Revue de géographie alpine*, C. 69/2, (1981), s. 331.

Kafkasya'da aralarında sığın (1810'larda nesli tükendi), Kafkas antilobu, ge-yik, karaca, dağ keçisi, ayı, kurt, tilki, çakal, vaşak, yaban domuzu, gelincik, por-suk, sansar, kirpi ve tavşan türleri bulunan 152 memeli hayvan, aralarında kartal, şahin, atmaca, orman tavuğu ve anayurdu Kafkasya olan sülün türlerinin olduğu 389 kuş, 76 sürüngen, 15 amfibyum ve 200'den fazla balık türü bulunur.

YOLLAR VE GEÇİTLER

Kafkasya, Avrasya coğrafyasında doğu-batı ve kuzey-güney arasında oldukça stratejik bir noktada yer almaktadır. Kafkas Dağları üzerinde sadece üç geçiş noktası vardı. Bunların ilki batıda, Karadeniz'in dağ eteklerinde sadece yaya olarak ya da atla geçilebilecek dar bir sahil yolu biçiminde kuzeye uzanıyordu. Kafkas Dağları'nın batısı hemen hemen hiç geçit vermez, doğu kısmı üzerinde ise XIX. yüzyıla kadar tekerlekli arabayla geçilebilecek sadece iki geçiş noktası bulunurdu. Bu geçiş noktalarının ilki, Hazar Denizi ile bu denize paralel uzanan sıradağlar arasında kalan, genişliği 2-30 km arasında değişen, kuzeye açılan bir kapı görevi gören, Türk kavimlerinin *Temür Kapı/Demür Kapu*, Arapların *el-Bāb*, *Bābü'l-ebvāb* (Kapılar Kapısı), *Bābü'l-hadid* (Demir Kapı) adını verdikleri Derbend/Demirkapı Geçidi idi.¹⁴ İkinci geçiş noktası Orta Kafkaslarda yer alan, sayısız şelale meydana getiren çok sayıda derenin, eşsiz dağ manzaraları teşkil ederek görülmeye değer bir güzellik kattığı, iki tarafı kapatan kayalık ve taraçalar şeklinde yükselen yamaçları uçurumlarla dolu Daryal Boğazı'ydı. Daryal Boğazı¹⁵ üzerinden Terek Vadisi'ne uzanan, kuzeydeki bozkırlardan Kür Vadisi'nin yukarı kısımlarına yani Gürcistan'a yol veren, Romalıların *Porta Hiberiae* (İberya Kapısı), Arapların *Bābü'l-Alān* (Alan Kapısı) adını verdikleri Daryal Geçidi'ni Ruslar XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren *Voyenno Gruzinskaya doroga* (Gürcü Askerî Yolu) olarak adlandırmışlardı. Deniz seviyesinden 2379 m yüksekte yer alan, geçitte akmakta olan Terek Nehri'nin ana kolunu takip eden Daryal Geçidi, çok sarp ve dar olması yüzünden kış mevsiminde kolay kolay aşılamayan bir geçitti. Adı geçen geçitler üzerinden giden iki güzergâh Kafkasya'nın en eski kara ticaret yollarını teşkil ederdi.¹⁶ Orta Çağ'da İslam dünyası, Hristiyan dünyası ile ticaretini bugünkü Azerbaycan, Kuzey Kafkasya ve İdil/Volga Nehri üzerinden Rusya

14. Derbend Geçidi hakkında bk. Baddeley, C. I, s. 155 vd; Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, C. II, yay. haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul 1999, s. 154-157.

15. Daryal Geçidi'nin coğrafi, topoğrafik durumu ve tarihi hakkında bk. W.E.D. Allen, *Russian Embassies to the Georgian Kings 1589-1605*, C. I, Cambridge 1970, s. 299-307; Anisimov, s. 175-182; Baddeley, C. I, s. 190 vd.

16. Ahmet Canbek, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi. Eski Çağlardan 17. Yüzyıla Kadar*, İstanbul 1978, s. 18.